

JASNA ŠAMIĆ

TENDENCIJE U SAVREMENOM TURSKOM JEZIKU

*(Jezička analiza djela dva savremena turska pisca:
Rešata Nurija Gintekina i Nedžatija Džumalija)**

I. REFORMA JEZIKA U TURSKOJ

Stvaranje modernog turskog standardnojezičkog idioma ima svoju odlučujuću razvojnu fazu ostvarenu u doba Ataturka. To je vrijeme kad se ostaci starog feudalnog društva zamjenjuju kulturom modernog građanskog društva. Stoga je i reforma jezika bila sastavni dio opšte kulturne reforme koja je predstavljala značajan izraz pomenutih promjena. To je ekstralingvistički momenat u standardizaciji turskog jezika. Na razvoj turskog standardnojezičkog izraza utiče ubrzani razvitak nauka i školstva. U školama se nje-guju kao nacionalna disciplina turska književnost i turski jezik, razvija se i studij opšte lingvistike (proučavaju se turski govori i javljaju se studije iz te oblasti).

Reforma u turskom jeziku nije značila samo purifikaciju lek-sike, čišćenje jezika od arapskih i perzijskih izraza, i uvođenje no-vog pisma, nego i raskid sa jezikom koji više nije mogao zadovoljiti potrebe savremenog društva. »Funkcionalno pojednostavljenje je-zika« (sadeleşirme) i kulturno-jezičko narodnjaštvo predstavlja višu, savremenu fazu ranije započetog buđenja nacionalne svijesti kod Turaka.

* Ovo je nešto skraćena verzija magistarskog rada koji obuhvata sljedeća poglavlja: I dio — Uvod; Reforma jezika u Turskoj; Promje-ne na fonetsko-fonološkom, leksič-ko-morfološkom i sintaktičkom ni-vou; Francuski uticaj; Problematika koja zaokuplja turske lingviste; II dio — Jezička analiza djela R. N. Gintekina i N. Džumalija; Fonet-

sko-fonološki nivo; Leksičko-mor-fološki nivo, Francuski izrazi, Uticaji ostalih jezika; Sintaksa; Za-ključak i Bibliografija. Zbog pro-stora štampe uzeti su samo izvjesni dijelovi rada, odnosno iz II dijela rada su izostavljena poglavlja: Fo-netsko-fonološki nivo, Leksičko-morfološki nivo, Francuski izrazi i Uticaji ostalih jezika.

Prije osnivanja Republike Turske jezik kulturnog opštenja bio je osmanski ili otomanski jezik. Osmanski jezik je nastao i razvijao se u epohi osmanske feudalne države. U osmanskoj državi, kao tvorini islamsko-orijentalnog civilizacijskog kruga, arapski je jezik vršio prevashodan uticaj u oblasti vjerskih društvenih disciplina, a perzijski jezik u području književnosti i kulture, kao i u životu privilegiranih društvenih slojeva i dvora. Tako se može reći da je uticaj arapskog i perzijskog jezika u osmanskom društvu baštinjen još u epohi anadolskih seldžuka.

Ovakvo stanje stvari odrazilo se u prodiru velikog broja arapskih i perzijskih riječi u leksiku turskog jezika, a imalo je svog dubljeg odraza i u gramatičkim strukturama tog jezika.

Jezik privilegovane klase, neka vrsta zvaničnog i svečanog idioma, osmanski jezik, u odnosu na narodni turski jezik predstavljao je vještačku strukturu. Govorni turski jezik, kojim se u komunikaciji služio narod, smatran je nižim jezičkim izrazom i nazvan je »kaba türkçe«. U administrativnim aktima, međutim, sultanskim i djelovodnim registrima, jezik, iako nije izlazio iz okvira idioma osmanskog jezika, jezika obrazovanog sloja, ipak je bio jednostavniji i pod uticajem narodnog govora.

Prema Jaspersenovoj podjeli kriterija jezičkog normiranja, osmanski jezik bi potpadao pod dva kriterija: kriterij autoriteta i aristokratski kriterij. Na prvom mjestu u standardizaciji jezika dolazi dvor, zatim inteligencija vezana uz dvor, pa onda književnost u kojoj se ovaj jezik potvrđuje, koja njeguje i sprovodi njegove norme. Ovakav postupak vrednovanja jezika suprotstavlja se modernoj teoriji o jeziku i njenom vrednovanju.

Još u feudalnoj epohi kod izvjesnih pjesnika javljaju se pokušaji da se poezija i jezik približe narodu. Stoga neki pjesnici (16. i 17. v.) pišu na čisto turskom jeziku, koristeći turski metar (parmak hesabı), a u okviru poetske tematike i poetskih žanrova često se vraćaju lokalnim motivima.

O pravom pokretu, koji je dobio šire nacionalne razmjere, može se govoriti tek u doba Tanzimata. U Turskoj se, naime, krajem 19. vijeka osjeća jak uticaj francuske romantike koja utiče na pojednostavljenje stila i diktije. Jezik novina, priča i pozorišnih komada nastoji da se približi govornom jeziku srednje klase. Kao uticajna imena u to vrijeme javljaju se Sinasi (Şinasi), Zija-paša (Ziya Paşa) i Namik Kemal. Zija-paša u svom članku »Şiir ve inşâ« 1868. g. napada otomansku literaturu, njen artificijelan, »neturski« jezik i skreće pažnju na »genijalnu« narodnu književnost.¹ I pisac Namik Kemal takođe je zastupao takvo mišljenje i osuđivao upotrebu arapskih i perzijskih izraza.

Nova faza jezičke reforme vezana je za vrijeme mladoturske revolucije 1908/9. g. Po zamisli Mladoturaka jezik je trebalo da

¹ U. Heyd, Language Reforme in Modern Turkey, Jerusalem 1954, str. 10.

bude razumljiv i za neobrazovane. S tim u vezi djeluje u to vrijeme grupa mladih pisaca (Genç kalemler) od 1911. g. na čelu sa Omerom Sejfuddinom (Omer Seyfeddin) i Zijom Gekalpom (Ziya Gökalp) koji arapske i turske riječi zamjenjuju čisto turskim riječima uzetim iz govornog jezika. Oživljavaju se arhaični turski izrazi i upotrebljavaju onda kad postojeći izrazi iz govornog jezika nisu mogli zamijeniti arapski ili perzijski izraz.

Ove dvije tendencije, tanzimatska i mladoturska, pripremile su teren za reformu u doba Ataturka.

Ataturkova namjera bila je stvaranje nacionalne narodne i demokratske republike. Približavanje jezika narodu imalo je za cilj približavanje kulture i neobrazovanim slojevima. To je značajan momenat ukidanja ranije formacije feudalnog društva i prelaska u kapitalizam. Ataturku se žurilo u pogledu reforme jezika jer je napuštanje jezika starog feudalnog društva značilo i raskidanje sa tim društvom. Ataturk je angažovao ekipe lingvista iz čitave zemlje, osnovao Jezikoslovno društvo (Dil Kurumu) s ciljem da se jezik očisti od stranih elemenata. Međutim, stvar nije izgledala tako jednostavno kao što se u prvi mah činilo. Sam jezik ne dozvoljava prisilu, i mada je jezičko normiranje, između ostalog, i stvar konvencije, trebalo je čekati da se određeni izraz ustali u jeziku, da prođe kroz jezičku praksu.

Ovaj put reforma nije prepuštena samo piscima i pjesnicima kao što je to bio slučaj za vrijeme Mladoturaka. Država, odnosno Ataturk uzeo je stvar u svoje ruke. Ataturk je sam rukovodio programom Turskog jezikoslovnog društva. Oslanjajući se na kulturu Zapada, s uspostavljenim laičkim institucijama, Republika Turska je napustila tradicionalni pisani jezik Osmana čija grafija nije odgovarala fonetici i fonologiji turskog jezika. Mjesto arapskog pisma, koje je bilo nepogodno samim tim što Arapi ne pišu vokale, a turski jezik je bogat vokalima, uvedena je latinica. Uvođenje latinice pokazalo je svu grafijsku heterogenost osmanskog jezika gdje zbog nužnosti uniformnog pisanja vokala nije dolazila do punog izražaja jedna bitna fonetska osobenost turskog jezika — vokalna harmonija.

Za osnovu novog standardnojezičkog izraza uzet je jezik Istanbula. Ovaj jezik prihvatili su i pisci koji su dalje uticali na razvoj i ustaljenost standardnojezičkog idioma. Jezik literature postao je pristupačan ne samo gradskom čovjeku, nego i seljaku.²

U tursku književnost, kao i u druge književnosti svijeta, prodiru dijalekti. Unošenje folklornih elemenata javlja se u isti mah kao i jedan vid otpora protiv prisilnog upotrebljavanja izvjesnih neologizama i kalkova. Uvođenje latinskog alfabeta, reforma jezika i stvaranje književnosti po evropskim normama i uticaj toga u obrazovanju mladih generacija imalo je za posljedicu to da je ta generacija bila odvojena od starog jezičkog i književnog nasljeđa.

² Čak je i u naučne svrhe bilo zabranjeno štampanje tekstova arapskim alfabetom.

II. PROMJENE NA FONETSKO-FONOLOŠKOM,
LEKSIČKO-MORFOLOŠKOM I SINTAKTIČKOM NIVOU

Reformom jezika u Turskoj, svoj konačan oblik dobila je i vokalna harmonija, odnosno njena druga komponenta-labijalizacija. Tendencije za sprovođenjem i ove druge komponente vokalne harmonije osjećale su se još i prije Ataturka, ali sredstva pisanja (arapski alfabet) nisu dozvoljavala da se to izrazi. Ogromnu ulogu u tome odigrao je moderni alfabet.³

Novi turski alfabet je fonološke prirode, jedan od najsavršenijih alfabetičkih svijeta. On je primjeren turskoj fonetici i tu nisu potrebna objašnjenja kad je riječ o čisto turskim leksemama. Međutim, kada se radi o arapskim i perzijskim leksemama, koje su se zadržale u savremenom turskom jeziku, treba reći da je njihovo preuzimanje posredovano nizom određenih pravila: To su pravila:

1) o prenošenju i prilagođavanju arapskih i perzijskih konsonanata turskoj fonetici i fonologiji i

2) o prenošenju arapskih i perzijskih vokala u turski jezik.

Arapski guturali i emfatici su se i u turskom osmanskom jeziku izgovarali neutralno. Oni se u savremenom alfabetu, pak, i bilježe neutralnim konsonantom. Tako se tri fonemska oblika, koji predstavljaju tri različita konsonanta u arapskom jeziku, u turskom jeziku bilježe jednom fonemom (h, ħ, ḥ u turskom jeziku se bilježe kao »h«). Isti je slučaj i sa onim konsonantima koji u arapskom jeziku imaju dva fonološka oblika (š, ṣ u turskom jeziku se bilježe kao »s«, q, k kao »k«, i slično).

Prenošenje vokala, odnosno njihovo čitanje, upućuje nas na to o kakvom se arapskom konsonantu radi. Vokal iza nekog arapskog emfatika ili guturala bilježi se i čita u turskom jeziku, po pravilu, kao tvrdi vokal (npr. siḥhat).

Turci, u principu, čuvaju u izgovoru i u pismu arapske geminirane konsonante, kao važnu zakonitost arapskog jezika, osim u onim leksemama koje su duboko ušle u turski jezik (npr. hamam). Oni takođe izgovaraju,⁴ ali ne bilježe u pismu, arapske dužine. Znak »◊◊« upotrebljava se samo radi umekšavanja konsonanta k i l u

³ I danas postoji problem čitanja izvjesnih vokala iz starog pisma. Ti problemi proizilaze i iz činjenice što se ne vodi mnogo računa o evoluciji pojedinih vokala. Tako se ettim čita kao »ittim«, (kako se i pisalo, umjesto »ettim« jer se nema u vidu kretanje vokala »i« > »e« i »e« > »i«. Takođe se nije znalo mnogo o labijalnim vokalima, jer su riječi sa labijalnim vokalima nekad bilježe-

ni sa »w«, nekad sa »y«, a nekad se nisu ni bilježili. U tom pogledu je važna uloga novog alfabetički bilježi vokale onako kako se izgovaraju.

⁴ U današnjem jeziku postoji tendencija skraćivanja arapskih dužina u izgovoru, naročito u zatvorenom slogu (kitāp). U otvorenom slogu, dužina se vraća (kitābi al-dim).

arapskim i perzijskim riječima, jer su ovi konsonanti izrazito palatalni u turskom jeziku (gâh, lâzim, lâkin, lâle), ili tamo gdje bi moglo doći do semantičkog miješanja dva pojma koji fonološki imaju iste oblike (âlem = svijet/alem = znak). Ovaj znak se takođe upotrebljava i na adjektivima koji su, u stvari, arapski »ismul mensub« (kâfi). Riječi koje su preuzete u turski jezik iz arapskog ili perzijskog jezika, zbog svega ovog, ne podliježu vokalnoj harmoniji. Sufiksacija, sa turskim sufiksima, međutim, podliježe zakonima vokalne harmonije (sufiks se prilagođava posljednjem slogu riječi). Izuzetak su arapske riječi koje se završavaju na zatvoreni slog koji počinje konsonantom ğ, ħ, ħ a završava se na t. Sufiks koji dođe na takvu riječ, umekšava se: sihhat-i, saat-i.

Kad se govori o čišćenju jezika od istočnih uticaja treba voditi računa o tome da li se radi o širem leksičkom ili užem gramatičkom repertoaru. Tamo gdje se radi o gramatičkom repertoaru do promjene nužno mora doći. Poremećenost sistema se vraća u normalno stanje. Jedna strana riječ se može zadržati u turskom jeziku samo kao obična leksema, gramatička svojstva stranog jezika ne mogu se prihvatiti. Zato se u morfologiji izbacuju, ili nastoje izbaciti arapski i perzijski sufiksi za tvorbu riječi (âne, gâh, kâr, dâr) i zamijeniti turskim sufiksima. Umjesto »sanatkâr« (umjetnik) danas se sve više čuje »sanatçı«, dok su kao obične lekseme zadržane u jeziku riječi »gülistan« (ružičnjak) i »şairâne« (pjesnički). Takođe se više ne upotrebljavaju arapske i perzijske množine. Ukoliko se u savremenom jeziku zadržala arapska ili perzijska leksema, na nju se dodaje turski pluralni sufiks »ler/lar«. Npr.:

od lekseme »kitap« množina je bila »kütüp«,
danas je »kitaplar«

od lekseme »âlim« množina je bila »ulema«,
danas je »âlimler«

od lekseme »devlet« množina je bila »düvel«,
danas je »devletler«

od lekseme »memur« množina je bila »memurin«,
danas je »memurlar«

Raznorodne sintagme koje obuhvataju aneksiju, prijedložne konstrukcije i drugo, potisnute su iz današnjeg turskog jezika.⁵ Mnoge sintagme, predstavljene arapskim ili perzijskim genitivnim vezama, ne upotrebljavaju se više u turskom jeziku:

resü-mal
dar-ül-funun
eser-i sanat
sanayi-i nefise

⁵ Tamo gdje je u turskom jeziku trebalo da se kaže, npr., »âdil pâdişah«, govorilo se »pâdişah-i âdil«,

rasporedom riječi koji nije u duhu turskog jezika u kome atribut dolazi uvek ispred imenice.

Isto tako su izbačene prijedložne konstrukcije tipa:

taht-el hifz
al-el aks
al-el husus
min-el kađim
an kasdin itd. ...

Izvjесne sintagme su se, međutim, ipak zadržale u savremenom jeziku. Npr.:

macera = događaj, avantura

Takođe su se zadržale mnoge sintagme sa arapskim izrazom »su'« u kombinaciji sa nekom arapskom ili perzijskom rječju:

suikast = atentat
sui ahlak = slab karakter
sualih = nesreća itd.

Danas se svi ovi izrazi, međutim, tretiraju samo kao obične lekseme i njihovo gramatičko porijeklo ne utiče na gramatiku turskog jezika.

Što se tiče samog vokabulara, do izmjene je teže dolazilo. Mnoge lekseme turskog porijekla bile su potisnute u toku istorije i nisu doživljavale svoj semantički razvoj. Turci su svjesno zadržali one arapske i perzijske izraze koji su ušli u krug islamske civilizacije, bilo da se radi o apelativima (biljkama, npr.: lâle = tulipan, kahve = kafa, limon = limun; ili životinjama: bülbül = slavuj), bilo da se radi o predmetima i materijalnim objektima koji pokazuju vezu sa islamskom civilizacijom:

çarşı = pijaca
dükkan = radnja, prodavnica, dućan
sokak = ulica

ili se, pak, radi o apstraktnim imenicama religioznog i moralnog karaktera:

ahlâk = moral, karakter
cami = džamija
minare = minare
namaz = molitva

U svom izvornom obliku zadržani su takođe neki apstraktni pojmovi opšteg karaktera kao što su:

dost = prijatelj, drug
kabal = prihvatanje
zarar = šteta
namus = čast
can = duša
zaman = vrijeme

i izrazi iz nauke:

ilim = nauka

ulema = vjerski učenjaci itd.

Sasvim je prirodno da se kalkiranju i stvaranju neologizama opirala jezička praksa, naročito tamo gdje se radilo o izbacivanju arapskih i perzijskih riječi koje su se bile potpuno uklopile u jezički sistem turskog jezika i bile, uz to, prihvaćene od šire govorne zajednice. Mnoge neologizme praksa je odbacila. Leksema »irdimen«, npr., nije mogla zamijeniti ustaljeni izraz »talebe = student, ali se istovremeno uz leksemu »talebe« = student, čak, upotrebljava i »öğrenci« u značenju »đak«.

Turska riječ »Tanri« koja znači pagansku predstavu boga, nije mogla zamijeniti arapsku riječ »Allah«.

I danas su ostale u upotrebi mnoge izreke i izrazi koji su u vezi s riječju »Allah«:

Allahaşkına = zaboga

Allahaismarladık = zbogom

Izraz »gerek«, npr., teorijski može zamijeniti arapsko »lâzim«. Ipak, »gerek« se u savremenom turskom jeziku neće upotrijebiti u izrazima kao što su »neme lâzim« = šta mi je potrebno, jer je ovaj izraz ušao duboko u upotrebu u turskom jeziku.

Ima slučajeva i jezičkih dubleta koji su semantički izdiferencirani:

vaziyet/durum (»vaziyet« znači »pozicija, položaj«, a »durum« znači »stanje, situacija«).

Pokušaj da se izraz »tecrübe etmek« zamijeni sa »denemek« nije uspio. Izraz »tecrübe etmek« ostao je i dalje u značenju »iskusiti«, a »denemek« se zadržalo u jeziku samo u značenju »testirati, eksperimentirati«.

Leksema »terbiye« i »eğitim« važe u izvjesnim slučajevima kao sinonimi, ali se nikad od ove druge ne pravi adjektiv (terbiyesiz = nevaspitan). »Eğitim« je uz to i užeg značenja i odnosi se na školsko vaspitanje.

Ipak su mnoge arapske i perzijske lekseme zamjenjivane, s manje ili više semantičke adekvatnosti, starim leksemama turskog porijekla, neologizmima ili kalkovima.

Tako je arapski prilog »evvel« zamijenjen turskom leksemom »önce« koja se susreće još u starom jeziku.

Leksema »ehemiyet« zamijenjena je turskom leksemom »önem«

Leksema »vaziyet« zamijenjena je turskom leksemom »durum«

Leksema »istilâh« zamijenjena je turskom leksemom »terim«

Leksema »lûgat« zamijenjena je turskom leksemom »sözlük«

Leksema »münevver« zamijenjena je turskom leksemom

»aydın«

Glagoli tipa »sabretmek« zamjenjivani su na dva načina:

1. Ili su kalkirani:

»idare etmek« zamijenjeno je sa »yönetmek«

»tahliye etmek« zamijenjeno je sa »boşaltmak«

2. Ili su se na postojeći arapski masdar, koji se tretirao kao obična leksema, dodavali turski sufiksi za denominalne glagole:

»kabul etmek« zamijenjeno je sa »kabullendirmek«.

Za stvaranje neologizama iskorišteni su brojni turski sufiksi:

-ek (uçak = avion, dayanak = oslonac)

-gi (dergi = časopis, yetki = autoritet)

-im (yayım = publikacija, devrim = prevrat)

-i (gösteri = pojava, gezi = izlet, ekskurzija)

it (yazıt = natpis)

-inti (gezinti = šetnja, toplantı = skup, sjednica)

-ge (bölge = zona)

Ima sufiksa koji su teorijski bili mogući kao zamjena za neki arapski ili perzijski sufiks za tvorbu nekog gramatičkog oblika, ali je njihova upotreba često uopštena, tako da neologizmi stvoreni pomoću njih djeluju neuvjerljivo i često nisu prihvaćeni u praksi. Primjer takvog sufiksa predstavlja turski sufiks »sel/sal« koji je predložen kao zamjena za arapski »ismul mensup«⁶ koji se u turskom jeziku bilježi sa »î«.⁷ On se u praksi rijetko susreće (tarihî/tarih-sel = istorijski). Ipak ima nekoliko neologizama stvorenih ovim sufiksom, a koji se upotrebljavaju u savremenom turskom jeziku: batısal = zapadni (mjesto »garbî«), kuzeyssel = sjeverni (mjesto »şimalî«), cinsel = seksualni (mjesto »cinsî«) itd.

U praksi se može rjeđe susresti i neologizam stvoren pomoću starijeg sufiksa »men« (»öğretmen« = učitelj).

Turski književni jezik je razvio hipotaksu, ali je turski govorni jezik, kao i svaki idiom te vrste, razvijao više parataksu. Na razvoj turske sintakse uticala je i sintaksa arapske rečenice.

Arapska rečenica tipa »hal« preuzeta je u turski jezik i ona se u turskom jeziku izražava pomoću elementa »halde«. Ipak, ona nije doslovno preuzeta. Čak se i bilježenje morfeme »halde« u pismu često izbjegava: »Kolutuğun kenarına başını dayamış (olduğu halde) küçük gözleriyle bana bakıyor.«⁸ Kretanje unutrašnje semantike u ovom tipu rečenice može biti takvo da ona preraste u koncesivnu rečenicu: Hasta olduđu halde dışarda geziyor.

⁶ »İsmul mensup« javlja se u turskom jeziku kao jedina potreba jer on nadomješta one izražajne oblike kojih nije bilo u turskom jeziku i koji se u turskom jeziku nisu mogli izraziti.

⁷ Sugestija da se sufiks »î« zamijeni sufiksima »k«, »lig«, »cek«, »cil«, takođe je bila bezuspješna.

⁸ Suat Derviş, *Ne bir ses ne bir nefes*, Istanbul, 1946, str. 9.

U želji da se jezik približi zapadnim jezicima, u turskom jeziku u novije vrijeme dolazi do promjena i u domenu sintakse. U te svrhe se sve više upotrebljavaju veznici »zira« i »çünkü«, koji su i ranije postojali u turskom jeziku, da bi izrazili uzročnu rečenicu, blisku indoevropskom tipu rečenice. Pomoću ovih veznika se može izraziti i tip kauzalne rečenice koja prerasta u konkluzivnu i konsekutivnu. Npr.:

Geldiğin için onu yaptım (Pošto si ti došla, uradio sam to).

Onu yaptım çünkü sen geldin (Uradio sam to jer si ti došla).

Poznato je da u turskom jeziku sve što ima atributivno-kvalifikatorska svojstva dolazi naprijed. Tako i u složenoj rečenici, sporedni dio, koji na neki način kvalifikuje glavni dio rečenice, dolazi ispred glavnog dijela. Primjer za to je odnosna rečenica. Isto to ilustruju i druge vrste rečenica koje su nastale proširenjem nekih imenskih formi (infinitivi, participiji).

Neki lingvisti Turske su predlagali da se u odnosnoj rečenici mjesto participa upotrijebi indoevropski način izražavanja pomoću zamjenice »ki«, »kim«, koje su u turski jezik prešle posredstvom perzijskog jezika. Ovaj pokušaj, međutim, nije se ostvario u jezičkoj praksi, kad je riječ o odnosnoj rečenici, jer je to izražavanje inkongruentno duhu turskog jezika: Bana gelen adam bunu yaptı/Adam ki bana geldi bunu yaptı.

Međutim, indoevropski način izražavanja zavisno-složenih rečenica pomoću veznika »ki«, čest je u izričnim i namjernim rečenicama: Sana dedim ki yaptı/Yaptığına sana söyledim.⁹

Prijedlog da se u vremenskim rečenicama prihvati način izražavanja pomoću veznika »evvel ki« i »sonra ki« takođe nije prihvaćen.

Pored činjenice da je oblik izražavanja pomoću elementa »ki« prešao u turski jezik posredstvom arapskog i perzijskog jezika, ovdje treba imati u vidu i to da je to trend svakog kolokvijalnog govora koji razvija više parataksu. Pored toga, ova rečenica, izražena pomoću elementa »ki«, drukčije je i stilski i emotivno obojena od participijske i participijske rečenice. Veznik »ki« ne predstavlja samo običan veznik, nego znači i komentar, a i jednu vrstu pauze koja je često i važno semantičko i stilsko sredstvo u govornom jeziku, a pismom se ne može precizno izraziti. (On ima funkciju sličnu onoj koju ima znak »:« ili »!« :Sana dedim ki. = Rekao sam ti!)

U turskom jeziku ima slučajeva kad substandardni jezički izraz prelazi u standardni izraz. Primjer za to je upotreba određenog participa prezenta u dativu u funkciji gerundiva: gelene kadar/gelinceye kadar = dok ne dođe.

⁹ Ovdje treba imati u vidu i sam istorijat glagola »demek«, koji je nekada bio dvostruko prelazan glagol. On je danas, pak, izgubio ovu osobinu i sve više se ponaša kao

glagol čistog izricanja tako da ispred njega može doći neki finitni oblik a iza njega ne mora ni doći »ki«.

III. FRANCUSKI UTICAJ

Usmjeravanje u kulturnom i političkom pogledu Ataturkove reforme prema Zapadu, naročito Francuskoj, imalo je takve implikacije da umjesto arapskih i perzijskih riječi ulaze sve više u upotrebu francuske riječi prilagođene turskoj fonetici i fonologiji. Francuski jezik je uz to, svojom fonologijom i suprasegmentalnim osobinama, pogodniji za turski jezik nego njemački ili engleski jezik na primjer. U posljednje vrijeme, ipak, osjeća se uticaj njemačkog i engleskog jezika na turski jezik zbog veza Turske sa Njemačkom i Amerikom. Tako je u posljednje vrijeme prevladao izgovor »general« nad »jeneral« (general), »motor« nad »motör«.

Međutim, u turskom jeziku, uticaj francuske leksike je ipak najočitiji, a naročito je jak uticaj francuske kulture, odnosno književnosti. Najveći dio francuske leksike, koja je prisutna u turskom jeziku, odnosi se na pojmove iz kulture, nauke, tehnike i umjetnosti, ali ima i dosta izraza iz svakodnevnog života. Upotreba francuske leksike pojavljuje se gotovo kao socijalni fenomen u najranijoj fazi turske reforme kad je bilo otmjenije upotrebljavati francuski izraz nego čisto turski, ili leksemu preuzetu iz nekog drugog evropskog jezika (npr., mjesto »lokanta«, leksema koja je u turski jezik prešla iz italijanskog, Turci su radije upotrebljavali francusku leksemu »restoran«. Ove dvije lekseme danas imaju i izdiferenciranu semantiku: »lokanta« predstavlja manji i manje otmjen restoran, nego leksema »restoran«). Čak se primjećuje da su mnoge arapske i perzijske lekseme i sintagme zamijenjene francuskim leksemama i kal-kovima francuskih izraza.

Svaka francuska leksema prilagođavala se, u fonetskom i fonološkom pogledu, fonetskom i fonološkom sistemu turskog jezika. Drugim riječima, izgovor i pisanje francuske lekseme sveo se na to da se ona izgovara i piše onako kako to najbliže odgovara francuskom izgovoru:

francuska leksema »congrès« u turskom se izgovara
i piše »kongre«

francuska leksema »faculté« u turskom se izgovara
i piše »fakülte«

francuska leksema »rouge« u turskom se izgovara
i piše »rúj«

Francuske, kao ni arapske i perzijske riječi, takođe ne podliježu vokalnoj harmoniji. Izuzetak su, međutim, riječi koje se završavaju na laterajno »l«, kod kojih se umekšava vokal sufiksa: rol-ü.

Jedna od tendencija je da se ne ubacuje protetičko »i« u riječima koje počinju sa dva konsonanta, naročito tamo gdje se radi o konsonantskoj skupini u kojoj je drugi konsonant »r«, »l«, »n«:

bulûz = bluz
 firen = fren
 sipor (ispor) = spor
 iskandal = skandal

Kod riječi koje se završavaju na dva konsonanta, na kraju se obično dodaje vokal (shodno vokalnoj harmoniji vokala posljednjeg sloga):

pudra (poudre)¹⁰
 şifre (chiffre)
 jandarma (gendarme)

Ali, pored pomenutog načina da se dodaje vokal na riječ koja se završava na dva konsonanta, tendencija je da se on ne dodaje, ali i to da se ova konsonantska skupina ne razbija vokalom »i«, kao što je slučaj i kod riječi koje počinju sa dva konsonanta: dubl, nobl, şambır, lükş, paradoks, i sl.

Francuska grupa »oi« prenosi se u turski jezik kao »uva«:
 coiffeur — kuvaför
 bourgeois — burjuva

Izuzetak je udomaćena riječ u turskom jeziku :fuar (foire).

Kod riječi, koje su u turski jezik prešle iz francuskog jezika, dopustivo je i susjedstvo vokalnih grupa, iako se to kosi sa pravilima turske fonetike: ideal, realist, teori, reel...

Francuski izrazi se uglavnom uklapaju u morfološke kategorije turskog jezika, a najčešće se pozajmljuju imenice, pridjevi i glagoli. Svi ovi izrazi ponašaju se morfološki kao i turske riječi. Imenice dobijaju turski sufiks za množinu izuzev onih imenica koje su u pluralnom obliku prešle u turski jezik kao, npr., izraz »beaux arts« — bozar.

U težnji Turaka za purifikacijom jezika očituju se ipak mnoge nedosljednosti. Dok se, s jedne strane, trude da potpuno istrijebe arapsku ili perzijsku sintagmu, oni, s druge strane, ne posvećuju dovoljno pažnje francuskoj sintagmi koja prelazi u turski jezik. Po mišljenju lingvista Turske, francuski jezik i njegov uticaj nije mogao naškoditi turskom jeziku na onaj način kako je mogao arapski ili perzijski jezik. Iako za razliku od upotrebe arapske ili perzijske sintagme, pri upotrebi francuskih leksema u sintagmi poredak jedinica ostaje dosljedan turskom poretku jedinica u sintagmi.¹¹ Ipak je preuzimanje francuskih sintagmi često neprimjereno duhu turskog jezika: »edısyon kritik«. Međutim, ako se ne radi o integralnoj sintagmi, nego samo leksemama francuskog porijekla od kojih se

¹⁰ To nije slučaj samo sa francuskim jezikom. Naziv našeg grada, npr. Konjica, Turci će izgovarati kao »Konjiçe«.

¹¹ Jedan takav primjer navodi i prof. Bazin na Kongresu orijentalista održanom u Parizu 1961. god.: »dejenere bir tip« (degenerik). Ove

dvije strane leksema između kojih stoji turski broj/neodređeni član »bir« mogu se zamijeniti leksema turskog porijekla, a da se ne poremeti raspored jedinica u sintagmi. Ova sintagma odgovara, po rasporedu jedinica, turskoj sintagmi »güzel bir gül«.

pravi sintagma, one će doći u genitivnoj vezi, kao, npr., »koordinasyon sistemi« (kad se radi o 2 imenice), ili u atributivnoj konstrukciji turskog tipa: »dejenere bir tip« (kad se prenosi francuski pridjev i imenica). Može se desiti da se sintagma sastoji od neke francuske imenice i arapskog pridjeva, ali ona rasporedom jedinica odgovara duhu turskog jezika: »hafif muzik«.

Francuske sintagme ponekad prelaze u turski jezik i na taj način što se reducira jedan dio sintagme:

eau de cologne — kolonya
soutien gorge — sutyen
bateau à vapeur — vapur

Gramatički oblici francuskog jezika rijetko se dodaju na domaće riječi (oni se najviše čuju u argou). Primjer za to je francuski sufiks »syon«:

uydurmasyon = laž, smicalica
atmasyon = laž

Pridjevi se mogu posuđivati u integralnom obliku, ali se i od francuske imenice može praviti pridjev pomoću turskog sufiksa, »li«. Primjer jednog takvog pridjeva (integralnog i izvedenog) navodi S. Đinđić u svom radu »Prilog proučavanju galicizama u turskom književnom jeziku«: »kültürel« (culturel), označava nešto što se odnosi na kulturu: ataşe kültürel (ataşe za kulturu), kültürlü, označava lice koje posjeduje kulturu, kültürlü bir dam (külturan čovjek).

Francuski glagoli su u mnogo manjem broju posuđivani nego imenice i pridjevi. Umjesto složenih glagola koji se prave od arapskog masdara i turskog pomoćnog glagola »etmek«, »eylemek« i »olmak«, uzima se često francuski infinitiv prve grupe, koji se tretira kao particip prošli, a u turskom jeziku ima funkciju neodređenog akuzativa, i na njega se dodaje pomenuti glagol »etmek« ili »olmak«. ¹² Nešto rjeđe, glagol »etmek« može se dodati i na imenicu:

dikte etmek = diktirati
kopya etmek = kopirati
telefon etmek = telefonirati

Pored infinitivnih oblika, u turskom jeziku ima glagola izvedenih od francuskih imenica i turskih sufiksa za denominalnu deverbaciju glagola:

¹² »Činjenica da se upotrebljava samo prva grupa francuskih glagola na 'er' objašnjava se time što ova grupa obuhvata najveći broj glagola u francuskom jeziku. Grevis u svojoj Gramatici navodi da ova grupa sadrži blizu 4000 glagola što čini skoro 9/10 francuskih glagola. S druge strane, ova glagolska

grupa se obogaćuje uvijek novom leksikom za označavanje novih ljudskih delatnosti. Jedini glagol u t. jeziku van produktivne grupe je 'amorti' (amortir) u suženom značenju 'otplatiti, amortizovati'« S. Đinđić, PPGUTKJ, Beograd 1970, str. 54.

pudralamak = napudrisati

aktifleştirmek = aktivirati

Mnogi izrazi i sintagme u turskom jeziku, koji su nastali po uzoru na francuski jezik, jesu kalkovi francuskih izraza:

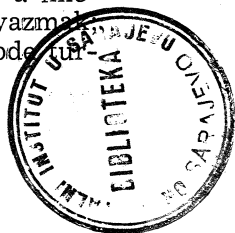
banyo almak = kupati se

duş almak = tuširati se

I u pogledu francuske leksike u novije vrijeme pojavljuje se tendencija za njenim istrebljenjem. U samom početku reforme, pak, Turci su dozvoljavali slobodno njen upliv, vjerujući da izrazi sa Zapada ne mogu naškoditi sistemu turskog jezika na onaj način na koji je mogao arapski i perzijski jezik. Međutim, kao i pri purifikaciji arapskih i perzijskih elemenata i ovdje se susreću neke pretjeranosti. Praksa i ovdje potvrđuje činjenicu da se ništa u jeziku ne može desiti naglo i na silu. Tako, na primjer, pokušaj da se leksema »ventilatör« = ventilator (koji je kao sprava uvezen sa Zapada), zamijeni čisto turskim neologizmom »yelgenç«, za koji se ne zna ni kako je nastao, izazvao je kod nekih turskih lingvista ne samo otpor, nego i podsmjeh.

IV. PROBLEMATIKA KOJA ZAOKUPLJA TURSKE LINGVISTE

Problematika koja najviše zaokuplja turske lingviste u standardizaciji jezika poslije Ataturkove reforme jeste leksika. Prikazujući leksiku, oni je toliko izbacuju u prvi plan da se čini da je njihovo shvatanje standardizacije jezika svedeno samo na problem leksičke purifikacije. S tim u vezi uopšte dolazi do izražaja njihov teorijski stav prema jeziku, prema standardizaciji jezika, pitanju leksike i purifikacije. Najveće bitke vode se oko uvođenja ili izbacivanja izvjesnih neologizama jer je to, iako delikatan, ipak i najlakši dio problema teorije standardizacije jednog jezika. Vokabular je ono što se može lako mijenjati, razvijati ili smanjivati, a da se ne mora dotaći srž jezika, gramatika. Broj leksičkih jedinica u svakom jeziku teorijski je neograničen. On se nužno mora mijenjati s obzirom na zahtjeve koje pred njega postavlja razvoj kulture, tehnike i društva. Međutim, leksika sama po sebi ne predstavlja sistem jezika kao takav, niti se njenom promjenom i raspravama o njoj može bitno izmijeniti, jezički sistem. Gramatika jednog jezika jeste skup međuodnosa njenih jedinica, skup pravila tih međuodnosa. Poznato je da se u turskom jeziku ne mogu postaviti oštre granice između kategorija riječi; jedna gramatička jedinica može lako promijeniti svoju kategoriju zavisno od sintaktičke situacije, dakle od mjesta u rečenici (pridjev ostaje pridjev kad atributivno stoji ispred imenice, on može nekad biti prilog kad dođe ispred glagola, a imenica kad preuzme ulogu imenice u rečenici: güzel kız; güzel yazmak güzeli gördüm). Ovo dolazi kao posljedica aglutinativne prirode tur-

skog jezika koja ne važi samo u domenu morfologije nego i fonetike (vokalna harmonija) i sintakse.

Utjecaji drugih jezičkih sistema česti su u pojedinim jezicima. Neki jezici su se tokom istorije opirali više ili manje uticajima sa strane, zavisno od svog sistema, zavisno od sistema jezika koji vrši uticaj, kao i od jezičke kulture i čitave društvene situacije u datoj jezičkoj sredini. Poznato je, npr., da u engleskom jeziku ima preko 50% strane, mahom francuske, leksike, ali se zbog toga ne može za engleski jezik reći da je on romanski jezik. Svaki jezik prima tuđu leksiku, čak i tuđe sintagme, i prilagođava ih prvo svom fonološko-fonetskom, a onda morfološko-sintaktičkom jezičkom sistemu. Leksika jednog jezika se, prema tome, ne može posmatrati izolovano od sistema čitavog jezika, ona je u zavisnosti i sprezi s onim što se naziva gramatika, ali na drugi način nego što su sami elementi jedne gramatike u svom međusobnom odnosu. Jedan jezik može, pak, da toliko utiče na drugi jezik da dovodi u pitanje strukturu tog jezika. Donekle je bio takav uticaj arapskog i perzijskog jezika na turski jezik. Arapske i perzijske lekseme su se na izvjestan način fonetski prilagođavale turskom jeziku; međutim, pored leksike, pritisak na turski jezik vršili su mnogi arapski i perzijski gramatički oblici. Turski sufiksi i postpozicije gotovo da nisu dolazile do izražaja, kalkirane su sintagme po uzoru na arapski i perzijski način pravljenja sintagmi, ili su arapske i perzijske sintagme prelazile neizmijenjene u turski jezik. Čak je i u domenu sintakse bilo ugledanja. Imajući to u vidu, čini se logičnim onda što su Turci u vrijeme reforme akcenat stavili na purifikaciju leksike. Izbacujući stranu leksiku, oni su izbacivali i gramatička svojstva jezika koja su sa leksikom ulazila u turski jezik (arapski i perzijski plural, genitivne arapske i perzijske veze, masdari, participi itd. kao što je rečeno ranije). Ukoliko su se, pak, i u modernom jeziku zadržali neki arapski ili perzijski gramatički oblici, morfeme, oni se danas tretiraju kao obične lekseme. Npr., riječ »hâkim«, particip aktivni od arapskog glagola »hakama« (suditi) zadržan je u današnjem turskom jeziku samo u značenju »sudac, gospodar«, dakle kao obična leksema. Ona potpada pod zakonitosti turske fonetike i ponaša se kao svaka druga turska imenica — može da primi padežne, prisvojne sufikse i pluralni sufiks. Turci se, međutim, nisu ovim zadovoljili. U ranoj fazi purifikacije leksike oni su ovu leksemu pokušali zamijeniti čisto turskom leksemom, neologizmom »yargıç«.

Pitanje dokle jednu riječ smatrati stranom, nije čisto teorijsko, ono postaje teorijsko tek a posteriori. Ukoliko se određena leksema uklopila u dati sistem, a uz to je prihvaćena od najšire govorne zajednice, pa, prema tome, udovoljila i primarnom zahtjevu jezika — komunikaciji i sporazumijevanju, onda se uvođenje neologizma čini izlišnim, pogotovo onog neologizma čiju je etimologiju teško i naslutiti i koji je često nerazumljiv najširoj govornoj zajednici. U isto vrijeme to znači ponekad i semantičko osiromašenje.

Pitanje purifikacije leksike, kao jezičke tendencije, postavlja se kao problem u mnogim jezicima. U turskom jeziku purifikacija jezika, za vrijeme reforme, nastojala se sprovesti pod svaku cijenu, gotovo prisilno. Kao i drugi jezici, i turski jezik se tome opire. Pisci su i ovdje onaj faktor koji pomaže da izvjesna leksema stranog porijekla ostane i dalje u upotrebi, ili da neki turski neologizam dobije šire razmjere. Jezik se ostvaruje u praksi, a teoretisanje, bilo lingvisti ili ekstralingvisti, može da se ostvari samo kao prijedlog ili sugestija.

Što se tiče stava turkologa u Turskoj, tu se mogu uočiti nekoliko struje: ekstremisti — s jedne strane, konzervativci koji žele zadržati staru leksemu i koji se a priori opiru uvođenju neologizma, a, s druge strane, oni koji su za svaku inovaciju; i, najzad, umjerenjaci koji su za neku vrstu kompromisa.

Nedžmetin Hadžemin-Oglu (Necmettin Haceminoglu), npr., zastupa konzervativna shvatanja u problemima purifikacije jezika. On je mišljenja da se pod parolom »funkcionalnog pojednostavljenja jezika« (sadeleştirme) krije tendencija stvaranja vulgarne, vještačke leksike, pogodna samo za komunikaciju na pijaci, a to je u suprotnosti s njegovim poimanjem »narodnog jezika«, kao udomaćenog narodnog izraza. U knjizi »Crni dani turskog jezika« on govori o teškoj situaciji turskog jezika za koju su, po njegovom mišljenju, u najvećoj mjeri krivi noviji turski intelektualci koji se ne trude da udovolje stvarnim potrebama razvitka jezika, nego »lukavo i sistematski nastoje da poistovete narod sa samim sobom«. Po njemu, ovakva jezička situacija nije vladala u Turskoj čak ni prije reforme. Mnogi pisci, rukovođeni nacionalnim idejama, pisali su razumljivim i čistim turskim jezikom. Danas, međutim, pisci su rukovođeni najviše trenutnom modom: »Neki od njih ustaju protiv turskog jezika iz slijepog inata, neki iz želje za originalnošću, neki, pak, iz donkihotovske ambicije za stvaranjem jednog novog jezika.« Za Nedžmetina Hadžemina Oglua sve su to neznalice koje ne poznaju ni istoriju ni realnu društvenu praksu niti znaju pravi značaj jezika. Oni se oglašuju na glas nacije i na njen jezik. »Njihova sklonost prema uzorima i stranom, ne ostaje samo na leksici, nego se miješa i sa izražajnim formama i stilom.«

Mnogi turski lingvisti zastupaju mišljenje da uzor u standardizaciji turskog jezika treba da budu dobri pisci. Oni smatraju da pravi turski jezik (öz türkçe), da bi postigao svoj cilj, »neizostavno treba da prođe put umjetnosti«. Ako turski jezik ne prihvate pisci kojima je jezik i sredstvo i cilj, onda takav jezik, nametnut, može da postane druga krajnost: hibridan, dakle još više degradiran od osmanskog jezika. Mnogi pisci, s druge strane, prihvatili su tendencije i zamisao reforme jezika, u prvom redu leksičku purifikaciju, ali ne slijepo i stihijno. Ako se izbaci sve staro, nastaće jaz između novije i stare književnosti, samim tim i jaz u kulturi, kao

što je i u osmanskome jeziku postojao jaz između govornog i pisanog jezika.

Pisci smatraju da se u tom tzv. »funkcionalnom pojednostavljenju jezika« ide nekad suviše daleko: »Mi pisci ovog doba, trudili smo se, s osjećanjem nacionalnog u jeziku, da stvorimo jezik kojim bi govorio i pisao narod, kaže Orhan Sejfi Orhon. To je Zija-a Gekalpov uzor jezika. Pošto je istanbulski govor najljepši turski govor, uzeli smo ga za uzor.«¹³

Ovdje se radi o tome da carigradski govor zadobiva prevlast nad ostalim govorima, s jedne strane, i o tome da vlada ima svoju politiku standardnog jezika i da se ta politika osjeća kao pritisak na prirodne tokove razvitka jezika, s druge strane. Ono što bi bio substandard postaje standard, tako da se danas standard i substandard vrlo malo razlikuju, naročito u pogledu leksike.

Mnogi pisci sve više unose dijalekatske forme u standardni jezik. Istina, dijalekatski oblici ne ulaze u standardno-jezički izraz, ali ipak donekle utiču na njega. Oni su česti u substandardu odakle mogu ući i u standard (već je pomenut slučaj »gelene kadar«). Očito da su čak i pisci, pristalice reforme jezika, sa uticajem na standardnojezičko normiranje, postupali oprezno u udovoljavanju zahtjevima koje je pred njih u samom početku postavljala reforma, pa i tamo gdje se radilo o istrebljenju arapskih i perzijskih izraza. Mnoge lekseme preuzete iz arapskog jezika zadržale su se u turskom jeziku (zaman, saat, hava); sa Zapada su prodrle takođe mnoge lekseme (demokrasi, fabrika, gazete, telefon itd.).

»Da li se sve ove riječi mogu odbaciti i da li se može naći odgovarajuća zamjena za njih i tako udovoljiti zahtjevima Turskog jezikoslovnog društva (Türk dili kurumu), kaže Vâ-Nû. Tada se ne bi mogle razumjeti riječi (čak ih ni sam pisac ne bi znao) jednog velikog pisca kao što je Aziz Nesin, koji u pisanju upotrebljava gore pomenute riječi.«¹⁴

Ne može se jedan jezik koji se stoljećima formirao potpuno odbaciti, pa ni lekseme, koje su ušle u turski jezik sa izvjesnim užim semantičkim krugom, ne mogu se zamijeniti potpuno novim, nepoznatim leksemama. Takav postupak bi vodio semantičkom pojednostavljenju. Mnogi turski intelektualci i pisci opiru se toj, gotovo pomodnoj, ideji da se sve strane riječi, koje su ušle duboko u turski jezik, zamijene čistim turskim riječima, kao što se opiru svakom pretjerivanju u »pojednostavljenju«.

»Jezik nije samo leksičko prilagođavanje, kaže Ulunaj. Npr., mjesto lekseme 'nesil' reći 'kuşak' (generacija), glupo je. Kada bi se francuskom jeziku oduzeli latinski i grčki izrazi, šta bi mu ostalo? Isto je i sa dokidanjem arapskih i perzijskih riječi iz turskog jezika,

¹³ TDI, III (Türk dili için), 1966, str. 66.

¹⁴ Vâ-Nû, TDI, II, 1966, Ankara, str. 83.

a te riječi su ušle, smjestile se i nemaju više veze sa arapskim i perzijskim jezikom, to je sve turski jezik.«¹⁵

O tom prisilnom turciziranju (turskog) jezika često je govorio i pisao Burhan Felek. U svom članku »İçimiz ve işimiz« (Naše biće i naša zbilja), on iznosi ustaljeno mišljenje da čovjek koji u razgovoru ne upotrebljava izvorne turske riječi ne govori pravi turski jezik. Burhan Felek lično smatra da je ukupan vokabular turskog jezika integriran u turski jezik kao maternji jezik, uključujući i njegovu leksiku stranog porijekla. »Turski jezik, kao čisto turski (öz türkçe) stvarno i ne postoji, kaže on. Riječi koje su stvorene ni iz čega, niko ne razumije.«¹⁶

Po mišljenju Zija-a Ortača (Yusuf Ziya Ortaç) bilo bi gotovo smiješno zamijeniti riječ »ateş«, perzijskog porijekla, čisto turskom riječju »od«. Ona bi u nekim slučajevima mogla zamijeniti leksemu »ateş«, ali leksema »ateş« neće nikad biti istisnuta iz mnogih sintagmi i izraza poslovičnog karaktera koji su u masovnoj upotrebi u turskom jeziku, ukoliko se ne bi izbacile i poslovice, a to bi vodilo semantičkom osiromašenju (ateşli genç = vatren mladić; avuçları ateş içinde = sa šakama u vatri).

U stvaranju neologizama i purifikaciji jezika treba voditi računa o jeziku kao sredstvu komunikacije kao i o strukturi samog jezika. Şinasi Tekin (Şinasi Tekin), npr., iznosi slučaj neprimjernog načina upotrebe turskih derivatnih sufiksa u stvaranju neologizama. Ako se ima u vidu to da postoje sufiksi za denominalnu i deverbalsku derivaciju, onda se izvođenje lekseme »ilginç« pokazuje apsurdnim. Sufiks »nç« javlja se samo u glagolskim imenicama. Ukoliko je leksema »ilginç« izvedena iz imenice, po toj analogiji bi se ovaj sufiks »nç« mogao dodavati i na sve druge imenice (kapınç, pencerenc).¹⁷ Şinasi Tekin s pravom smatra da se jezik može obogaćivati stvaranjem novih načina derivacije, ali se i tu mora voditi računa o širini funkcionalnog polja određenog sufiksa. Drugim riječima, ne treba raditi na štetu sistema.

Jezičko pojednostavljenje (funkcionalno pojednostavljenje = sadeleştirme) najkorisnije je tamo gdje se radi o ekonomičnijem izrazu. Umjesto opisnog izražavanja često se može upotrijebiti samo jedna leksema. Npr., izraz »bir ameliye-i zihniyede bulundum« (razmišljao sam o tom) može se danas zamijeniti izrazom »düşündüm«. Umjesto opisne konstrukcije »ameliye-i zihniyede bulundum« upotrijebljen je glagol »düşünmek« koji u ovoj situaciji nije smatran u dovoljnoj mjeri suptilnim (nazikçe), pa je zato upotrijebljena perifrastika. Ovaj primjer iznosi Mehmet Kemal¹⁸ iz jednog članka turskih novina od prije tridesetak godina. Međutim, moglo bi se reći

¹⁵ Ullunaj, TDI, II, Ankara, 1966, str. 20.

¹⁶ Burhan Felek, TDI, II, Ankara, 1966, str. 58.

¹⁷ Şinasi Tekin, TDI, II, Ankara, 1966, str. 11.

¹⁸ Mehmet Kemal, TDI, II, Ankara, 1966, str. 69.

da se u ovom primjeru ne radi samo o pojednostavljenju, nego i o različitim stilovima izražavanja.

Inače, same rasprave o jeziku svode se kod turskih lingvista često na stilistička obilježja, a ne na semantički sadržaj. Takav je slučaj sa sljedećim primjerom koji iznosi Vâ-INû govoreći o nedosljednom, nelogičnom i nepreciznom sintaktičkom oblikovanju rečenice u modernom turskom jeziku: »Kocasinın yemeğine fare zehiri koyarak öldürdü« = Ubila je muža stavljajući mu u jelo otrov za miševе. Po njegovom mišljenju rečenica bi bila preciznije izražena ako bi glasila ovako: Yemeğine fare zehiri koyarak kocasını öldürdü.«

»Pojednostavljenje« i purifikacija dobivaju puni značaj ondje gdje je ugrožena struktura samog jezika. Ali Çelebi (Ali Çelebi) je preveo basne »Kelila i Dimna« na turski jezik. Evo kako je izgledala jedna rečenica iz predgovora tog prevoda iz koje se vidi dokle su sezale granice arapskog i perzijskog uticaja na turski jezik, u ovom slučaju i u leksici, i u morfologiji i sintaksi. Ovdje je paradoksalno to što autor ovom rečenicom, koja vrvi od arapskih i perzijskih izraza, ukazuje čitaocu na to da je djelo Ali Çelebija napisano jednostavnim jezikom koji izbjegava strane izraze i riječi koje niko ne bi razumio: »Tâ dîde-i her bina bî-nazar-i taammuk ve taammuk-i nazar visal-i gavani-i maanisinden behremend olmak müyesser ve dîl-i her dâna bi-tekellûf-i tahayyûl ve tahayyûl-i tekellûf ol nazperver-in harem-i hücrel hayalinden berhudar olmak mutasavver ola.«¹⁹

Vehbi Belgil, u čijem članku se nalazi primjer pomenute rečenice, iznosi još jednu sličnu, iz djela Nergisi-a, osmanskog pisca iz prve polovine 17. vijeka:

»Her zaman ki, hamei hummamei mevuntaranei dilkeşâzefame bâlküşayi pervaz muharriki cenaheyi hakikatü mevâzi mârifetpervaz, sahai melsayi sahaifi letayifnûmayi fiyrucaz ola...«²⁰ »Znate li šta znači ova rečenica, kaže V. Belgil. Ona znači: Ma kad da počnem da pišem (Ne zaman yazi yazmaya başlarsam). Tip to ne zna da kaže kao čovjek«, kaže Belgil.«²¹

Domen sintakse u turskom jeziku ne predstavlja područje gdje se pokreću značajnija pitanja standardizacije jezika, zahvaljujući ostvarenoj reformi turskog književnog jezika i njegovoj relaciji prema kolokvijalnom jeziku koja stoji u znaku odsustva svake dublje dihotomičnosti. Ukoliko ima pitanja u tom domenu, ona su više u spoljnjem sloju sintakse, a ne u njenim dubokim strukturama. Pomenuta pitanja više se odnose na to koliko se mogu koristiti morfološki i sintaktički elementi govornog, u smislu obogaćenja i osvježanja standardnog jezika, prije svega jezika književnosti.

¹⁹ Vehbi Belgil, TDI, Ankara, 1966, str. 26.

²⁰ Ibid, str. 25.

²¹ Ibid.

Razvoj turkologije, proučavanje dijalekata i govora, kao i napredak opšte lingvistike u svijetu uticali su kod Turaka u posljednjih pedesetak godina ne samo na kristalizaciju jezičkog sistema, nego i na svijest o samom jeziku. Ipak se kod nekih turskih lingvista može primijetiti zastario i nedovoljno naučan pristup pitanju standardizacije jezika i pitanju jezika uopšte. Ima slučajeva da lingvist zastupa stavove koji podsjećaju na Šlajherov biološki naturalizam u jeziku. Prof. Rahmeti Arat u jednom članku²² (citirajući Bibliju i Kur'an: »Riječ stvori bog«, što bi se po njegovom mišljenju, gledano iz nešto drukčijeg ugla, moglo i danas prihvatiti), iznosi sljedeće stavove o jeziku: »Priroda je iznad čovjekove moći i snage. (...) Jezik je takođe jedno prirodno biće (varlik). Za njegov razvoj, kao i za razvoj bilja i životinja, treba da postoje izvjesni uslovi. A jezik je najposebnije biće prirode.«²³ Shvatanje da je jezik sličan nekom živom organizmu, da raste, razvija se i odumire, danas nije prihvatljivo. Međutim, tačna je opaska profesora Arata da od čitave društvene situacije zavisi sudbina jednog jezika.

Po mišljenju mnogih lingvista turski jezik je posao filologa koji, ipak, mogu donositi samo prijedloge ali ne i zahtijevati upotrebu izvjesnih konstrukcija ili neologizama. »Ne treba nam nikakva direktiva«, kaže Burhan Felek u jednom članku. Po svemu sudeći, Tursko jezikoslovno društvo (Türk dili kurumu) nije dovoljno, a ni presudno za standardizaciju turskog jezika. Neki takođe smatraju da je miješanje naučnih i nenaučnih mišljenja dovelo turski jezik u teško stanje.

Na kraju, treba reći i to da Turci nemaju jednog višetomnog standardnog rječnika koji bi pokazao stvarnu standardno-jezičku situaciju. Ima rječnika koji imaju tu namjenu, ali zbog toga što je još uvijek sve u fluktuaciji i oni su na neki način privremeni i bez dovoljne naučne preciznosti.

V. JEZIČKA ANALIZA DJELA R. N. GINTEKINA I NEDŽATIJA DŽUMALIJA

Analiza romana »Akşam güneşi« (Večernje sunce) od R. N. Gintekina i zbirke pripovjedaka »Yalniz kadin« (Sama žena) od Nedžatija Džumalija²⁴ ukazuje na promjene u jeziku u vremenu poslije reforme turskog jezika. Generacijska razlika između ova dva pisca odražava dimenziju vremenskog toka jedne etape postreformne evolucije turskog jezika. Ta generacijska razlika ne predstavlja toliki vremenski raspon da bi se u njemu mogle desiti neke značajnije promjene u jeziku, odnosno da bi među ova dva pisca mogle

²² Rahmeti Arat, TDI, Ankara, 1966, str. 88—89.

²³ Ibid.

²⁴ Reşat Nuri Gintekin (Reşat Nuri Güntekin) živio je u periodu

između 1889—1956. g., a Nedžati Džumali (Necatî Cumalî) rođen je 1922. i pripada tzv. »novoj književnosti«.

postojati neke veće i suštinske razlike izuzev razlike u stilu koje su individualno-artističke prirode. Ipak, pored stilskih, postoji niz razlika koje se u prvi mah čine čisto formalne prirode (leksika, red riječi u rečenici itd.). S druge strane, međutim, razlike u jezičkim sredstvima ova dva pisca potvrđuju činjenicu da se turski jezik brzo mijenjao i razvijao, naročito leksički i sintaktički.

Literarni tekstovi ova dva pisca pokazuju da su razlike najočitije u leksici. Gintekin (Güntekin), pisac koji pripada starijoj generaciji, vezan je više za stariji period novog turskog jezika u kome još nije bila uzela maha purifikacija leksike. Stoga u njegovom vokabularu ima priličan broj leksike arapskog i perzijskog porijekla, dok je evropskih (francuskih) izraza relativno malo. Nedžati Džumali je više sklon upotrebi neologizama i kalkova. Promjene na fonetskom i morfološkom planu bile su neznatne i o njima se može govoriti tek u vezi sa leksičkim tendencijama.

Što se tiče sintakse, ova dva pisca se najviše razilaze. U sintaksi R. N. Gintekina dominira rečenica standardnog tipa koja odgovara aglutinativnoj prirodi turskog jezika. Način izražavanja rečenice koji podsjeća na indoevropski dosta je rijedak i zastupljen je najviše u dijalozima.

Poredak rečeničnih jedinica kod Nedžatija Džumalija nije strogo fiksiran, iako on nije ni prvi ni jedini turski pisac koji time postiže dinamičniji i ritmički življi način izražavanja.

VI. SINTAKSA

Isto kao leksika, a dijelom i morfologija, i sintaksa se nakon reforme (kad su iz jezika istisnuti strani uticaji) vratila onom obliku koji odgovara suštini turskog jezika i njegovoj aglutinativnoj prirodi. Šhodno zakonima aglutinacije, sve ono što ima atributivno-kvalifikatorska svojstva, tj. ono što je na neki način podređeno dolazi ispred onih jedinica kojima je poređeno. Zato je i red riječi u turskoj sintaksi strogo fiksiran i od tog poretka riječi u rečenici zavisi, uglavnom, i semantika rečenice. Ako je riječ o tzv. »normalnoj sintaksi« (to je ona rečenica u kojoj su zastupljeni i subjekat i predikat), može se primijetiti da subjekat dolazi na početku, ispred njega mogu doći njegovi eventualni dodaci, a predikat, koji je najčešće finitni glagolski oblik, na kraj rečenice. U zavisno-složenim rečenicama participijske i proparticipske forme dolaze ispred korelata, a tek na kraju dolazi finitni glagolski oblik, kao predikat čitavoj zavisno-složenoj rečenici.

U modernom jeziku susreće se sve više rečenica u kojima poredak rečeničnih jedinica nije tako strogo fiksiran. Subjektat, najčešće iz stilskih razloga, može doći i iza predikata, ali samo tamo gdje će biti zagarantovana i sintaktička autonomnost subjekta i predikata, a time i semantika sintaktičkog iskaza. Po ustaljenom redu riječi, u jednoj prostoj rečenici koja se sastoji samo iz subjekta

i predikata reklo bi se, na primjer: »Talebe çalışıyor = Student radi. Međutim, sasvim je gramatički ispravno reći i: »Çalışıyor talebe = Student radi. Ukoliko je predikat, pak, sastavljen i od nekog imenskog dijela, konkretno pridjeva, taj pridjev će stajati uvijek iza imenice koja je subjekat rečenice, jer bi u protivnom pridjev ispred imenice, skupa s tom imenicom, činio jednu atributivnu konstrukciju, a ne rečenicu: Güzel ev = lijepa kuća; ev güzel = kuća je lijepa. (U krajnjem slučaju može se ipak reći: güzeldir ev.)

Što se tiče sintakse, odnosno poretka sintaktičkih jedinica kod R. N. Gintekina i N. Džumalija, može se reći sljedeće: Rečenica kod R. N. Gintekina je gotovo tipičan primjer turske rečenice sa normalnim poretkom sintaktičkih jedinica.²⁵ Zavisno-složena rečenica biće izražena imenskim formama. Rečenica koja podsjeća na indoevropski tip rečenice, zastupljena je kod njega uglavnom u dijalozima. On rijetko upotrebljava veznike, koji su inače u turski jezik prešli iz istočnih jezika.

Kod N. Džumalija se osjeća jedan slobodniji postupak pravljenja rečenice: mjesto određenih rečeničnih jedinica nije tako strogo fiksirano (npr., drugi član genitivne veze može doći prije prvog člana, i sl.), ukoliko takvo pomjeranje dozvoljava semantika. Uz to, u njegovoj rečenici važnu ulogu igra interpunkcija, koja je u modernom turskom jeziku važno sintaktičko sredstvo. Indoevropski način izražavanja zavisno-složene rečenice, stavljanjem glavnog dijela rečenice ispred podređenog, i kod Nedžatija Džumalija je najprisutnije u dijalozima.

Njegova rečenica je, uopšte, kratka, pa stoga u njoj ima više finitnih glagolskih oblika, kao i glagolskih imenica (na »iş«, »im« itd.).

U stvari, razlika u sintaksi ova dva pisca nije neka suštinska, i u prvi mah se čini da ona dolazi samo kao posljedica razlike u stilovima. Ali, kad se ostavi po strani stil, posmatrajući rečenicu Nedžatija Džumalija, kao pisca koji pripada mlađoj generaciji, dovodeći je u vezu sa rečenicom R. N. Gintekina, ipak se može govoriti i o sintaktičkim razlikama, naročito ako se uzme u obzir tzv. »stvaralaštvo u jeziku«.²⁶

²⁵ Ovdje se ne uzima u obzir posebna sintaktička situacija gdje je čitava rečenica iz ekspresivno-stilskih razloga zastupljena samo jednom riječju, npr. prilogom »hayır«, ili, npr., gerundivom »gülererek« = smijući se, gdje se i subjekat i predikat pretpostavljaju: O gülererek dedi; subjekat i predikat su sadržani u samom kontekstu. U ovakvim i sličnim primjerima radi se o ekonomiji jezika gdje je zane-marena »dvostruka artikulacija«

koja je inače, kako kaže A. Martine, »naporna u komunikaciji i ljudi će težiti da je izbjegnu, na primjer gestom. To su izrazi 'pih', 'non', kaže on, razumljivi za ljude koji gledaju prizor, koji su učesnici« (A. Martinet, *Jezik i funkcija*, »Ka funkcionalnoj sintaksi«, Sarajevo, 1973, str. 74).

²⁶ Tu nije riječ o stvaranju glasovnih jedinica, niti morfoloških struktura »čije su jedinice, kako kaže R. Bugarski, rezultat dugog

Na ovaj način se može objasniti premještanje mjesta subjekta i predikata i drugih sintaktičkih jedinica u rečenici N. Džumalija. Ono u turskom jeziku dobiva i jedan dublji značaj nego u primjeru »Petar dolazi u Zagreb«, jer je red riječi u turskom jeziku mnogo strožiji nego u našem jeziku:

»Uşüyorum, niye getirdiniz beni buraya?«²⁷ = Zima mi je, zašto ste me doveli ovdje?

Po ustaljenom redu riječi u turskom jeziku objekat i priloška oznaka bi došli ispred, a glagol na kraju: »Uşüyorum, beni buraya niye getirdiniz?«

Kao ilustracija mijenjanja rasporeda rečeničnih jedinica kao jedne od tendencija u sintaksi savremenog turskog jezika, može poslužiti i sljedeća rečenica N. Džumalija: »Annem hiç sebebini aramadı sevincimin.«²⁸ = Moja majka nije tražila nikakav uzrok mojoj radosti. (Annem sevincimin hiç sebebini aramadı.)

U divani poeziji, moglo je, radi potreba metra koji je bio kvantitativne prirode, doći do mijenjanja rasporeda riječi, ukoliko su se, umjesto klišeja arapskih i perzijskih riječi potrebnih za metar, uzimale riječi turskog porijekla. Ovo mijenjanje rasporeda riječi u poeziji pokazuje se danas, u modernizaciji turskog izraza, kao jedno iskustveno tlo koje je moglo uticati na prozu.

U djelu N. Džumalija nailazimo na niz primjera u kojima se očituje mijenjanje rasporeda rečeničnih jedinica:

»Onu okşamak, sevmek, nazlatmak geliyordu içimden«²⁹ (içimden geliyordu) = Dolazilo mi je da je milujem, volim, da je mazim.

»Odama girmek istemedi canım«³⁰ (subjekat je došao iza predikata). = Moja duša nije željela da uđe u sobu. / Iz duše nisam želio da uđem u sobu. / Nije mi se ulazilo u sobu.

razvoja«. »Jezičko stvaralaštvo« najčešće se odnosi na leksičke jedinice. »Ali i tu postoje ograde, jer se stvarati (ili posuđivanjem unositi u jezik), mogu samo imenice, glagoli, pridjevi i neki prilozni; nitko još nije izmislio novu zamenicu, predlog ili veznik« (R. Bugarski, *Lingvistika o čoveku*, Beograd, 1975, str. 156). Zato pri pominjanju termina »jezičko stvaralaštvo« treba i ovdje biti oprezan i određen. U ovom radu, ono se tretira kao otkrivanje i korišćenje novih mogućnosti kombinovanjem datih jedinica. Na osnovu ovaiko shvaćenog »stvaralaštva u jeziku« mogu se utvrditi i razlike koje postoje u sintaksi između dva turska pisca o kojima je riječ. Govoreći o jezičkom stvaralaštvu iz oblasti sintakse, u knjizi *Lingvistika o čoveku*, R. Bugarski kaže da

je sastavljanje rečenica područje najizrazitije kombinatorike. Može se reći: Petar dolazi u Zagreb; U Zagreb dolazi Petar; Dolazi Petar u Zagreb. »Variranje sintaktičkih obrazaca, naročito njihovo leksičko manifestovanje, čini najvažniji dio svakodnevnog a nevidljivog jezičkog stvaralaštva« (Ibid., str. 160). Ovaj stav R. Bugarskog, koji baš mnogo ne prevazilazi empiričko iskustvo ostvareno konkretnom analizom teksta, samo potvrđuje stav koji smo već iznijeli o turskoj rečenici.

²⁷ N. Cumali, *Yalnız kadın*, Istanbul, 1970, str. 9.

²⁸ Ibid., str. 152.

²⁹ N. Cumali, *Yalnız kadın*, str. 38.

³⁰ Ibid., str. 17.

Kod Gintekina ne nailazimo na sličan primjer mijenjanja reda riječi u rečenici: »Ben de sizin geldiğinizizi duyduğum.«³¹ = I ja sam čuo da ste došli.

Iz ovog proizilazi još jedno teorijsko pitanje: pitanje autonomnih jedinica sa sintaktičkog gledišta. Ako je jedna sintagma, semantički i sintaktički neovisna o drugim jedinicama, i sama ima svoju određenu semantiku, a i van rečeničnog sklopa je dovoljno semantički precizna da se ne promijeni smisao pojedinih elemenata u rečenici, onda takva sintagma, ili samo jedna riječ, može doći na bilo koje mjesto u rečenici, a da se značenje te rečenice ne promijeni ni u jednom slučaju. Jedan primjer takvih jedinica iznosi A. Martine u knjizi *Jezik i funkcija*: »Il y avait une manifestation, dans la rue, hier.«³² Sva tri ova segmenta, po njegovom mišljenju, su autonomna sa sintaktičkog gledišta jer svaki od njih može biti upotrijebljen i na početku, i na sredini i na kraju rečenice. Međutim, unutar tih segmenata red riječi u savremenom francuskom jeziku, ne može se mijenjati. »Nije potrebno ići daleko da se pronade razlog sintaktičke slobode koju uživaju ove sintagme — u svakoj od njih nailazimo na po jedan nedvosmislen indikator funkcije, tj. njenu vezu sa ostalim dijelom iskaza: *il' y avait* ukazuje na *manifestation* kao svoj predikat, tj. element oko kog gravitiraju svi ostali i u odnosu na koga se određuje funkcija takvog elementa; *dans* označava *rue* kao mjesto na kome je došlo do manifestacije; *hier* samo po sebi označava trenutak kad se ona desila.«³³

Analogno ovom, nailazimo sličan iskaz kod N. Džumalija, koji smo već citirali:

»Uşüyorum, niye getirdiniz beni buraya?«³⁴

Elementi »uşüyorum«, »niye«, »getirdiniz«, »beni« i »buraya« su u ovom slučaju autonomni sintaktički i mogu se lako premiještati s jednog mjesta na drugo u rečenici, zavisno od toga na čemu se insistira u ekspresivno-stilskom pogledu.

Ova ista rečenica bi mogla da se izrazi na nekoliko načina, koristeći iste ove rečenične elemente, a da se ne promijeni njeno značenje:

Uşüyorum, beni niye getirdiniz buraya?;³⁵

Niye beni buraya getirdiniz, uşüyorum?;

Uşüyorum, beni buraya niye getirdiniz? itd.

³¹ Gintekin, *Akşam güneşi*, Istanbul, 1942, str. 15.

³² A. Martinet, *Jezik i funkcija*, Sarajevo, 1973, str. 57.

³³ Ibid.

³⁴ N. Cumali, *Yalnız kadın*, str. 9.

³⁵ Kad bi se dalje analizirao ovaj iskaz, vidjelo bi se da se tu, u stvari, radi o dvije rečenice, nezavisne rečenice: 1) Uşüyorum, 2) Niye ge-

tirdiniz beni buraya. Ova rečenica prevedena u jednu zavisno-složenu rečenicu mogla bi predstavljati posljedni rečenicu: Zima mi je, zašto ste me doveli ovamo; Zašto ste me doveli ovamo da bi mi bilo zima. Zarez u gore pomenutom iskazu igra važnu sintaktičku funkciju jer odvaja dvije nezavisne rečenice jednu od druge.

Na primjeru sljedeće rečenice može se takođe vidjeti kako se mogu premiještati sintaktički autonomne jedinice u rečenici:

»Hiç biri yoktu ortalarda.«³⁶ = Nikog od njih nije bilo tamo.

Elementi »hiç biri«, »yoktu« i »ortalarda« su sintaktički nezavisni elementi i mogu lako mijenjati mjesto u rečenici.

Stav da svaki pridjev u dubinskoj strukturi predstavlja, u stvari, odnosu rečenicu, nalazi potvrdu u turskom jeziku. Particip, kojim se u turskom jeziku izražava odnosna rečenica i koji uvijek dolazi uz svoj korelat, nije ništa drugo nego jedan korelatov atribut koji mi prevodimo odnosnom zamjenicom i finitnim glagolskim oblikom; odnosno, svaki pridjev pretpostavlja u isto vrijeme postojanje participa glagola univerzalne egzistencije »olan« = bivajući, koji jeste, koji biva: »Güzel (olan) kız« = lijepa djevojka, djevojka koja je lijepa, uporedi sa: »ölen kız« = djevojka koja umire.

Kod Gintekina, koji se oslanja više na tradiciju, rečenica je duga, a samim tim je u njoj zastupljen veći broj imenskih formi. Particip i proparticip ima u njegovoj rečenici standardnu ulogu u obrazovanju odnosnih rečenica. On dolazi uvijek ispred svog korelata, ili, ukoliko ga izgubi, biva poimeničen. Nikakvih inovacija u pogledu obrazovanja odnosne rečenice ne vidimo u rečenici R. N. Gintekina (izmjena poretka jedinica, zamjena participa nekim drugim oblicima, npr. uvođenjem elementa »ki« koji igra ulogu odnosne zamjenice »koji«).

»Bu adamı adada tanıyıp sevmeyen yoktur.«³⁷ = Nema na otoku onog koji nije poznavao i volio ovog čovjeka.

»Kimseye düşündüklerimi, duyduklarımı söylemezdim.« = Nikome nisam govorio ono što sam mislio i čuo³⁸ (poimeničenje proparticipa).

»İlki buçuk sene sonra hiç beklemediğim bir zamanda bir telgraf geliyor...«³⁹ = Nakon dvije i po godine u jednom periodu kada to nisam uopšte očekivao, stiže telegram...

Ovo je očit primjer koji pokazuje rečenicu koja stoji na granici između odnosne i vremenske rečenice.

»Fakat çok yaşamış, çok görmüş halk adamlarına mahsus pratik bir zekâsı vardı.«⁴⁰ = Imao je, međutim, jedan praktičan duh koji nije bio svojstven ljudima iz naroda koji su mnogo toga doživjeli i vidjeli.

Tip odnosne rečenice, izražene pomoću elementa »ki«, predstavljao bi evropski kalk. Turci su u reformi jezika odbacili tu mogućnost izražavanja odnosne rečenice jer bi takvo izražavanje vodilo narušavanju prirode turskog jezika (aglutinativnosti), s jedne strane, i osiromašnju oblika, s druge strane.

³⁶ N. Cumali, str. 17.

³⁷ Güntekin, *Akşam güneşi*, str.

5.

³⁸ *Ibid.*, str. 19.

³⁹ Güntekin, *Akşam güneşi*, str.

14.

⁴⁰ *Ibid.*, str. 4.

Ipak, tu i tamo se mogu susresti neke odnosne rečenice izražene na ovaj način:

»Ben ki ilk önce sırf bir merakı gidermek, birbirini tutmayan bazı sözlerini hakikatını anlamak için onunla dost olmak istemiştim.«⁴¹ = Ja, koji sam najprije htio da odstranim svaku radoznalost i htio da postanem s njim prijatelj da bih razumio istinitost nekih riječi koje nemaju veze jedne s drugima.

Izražavanju odnosne rečenice pomoću elementa »ki« Turci pribjegavaju u kolokvijalnom jeziku, jeziku opušteno-komunikacije. U pisanom jeziku oni takođe mogu izraziti odnosnu rečenicu pomoću zamjenice »ki« da bi rečenicu, dugu i pretrpanu participima i proparticipima, rasteretili. Tamo gdje je korelat lična zamjenica, kao što je slučaj u pomenutom primjeru Gintekina, Turci takvu rečenicu moraju izraziti pomoću elementa »ki«.

Karakteristika rečenice N. Džumalija je kratkoća i sažetost izraza. Iz tog se može zaključiti da je kod njega inače manji broj složenih, zavisno-složenih rečenica. Što se tiče odnosne rečenice, ona je kod njega takođe izražena participima i proparticipima:

»Dudakları arasında tuttuğu sigarasını yaktım.«⁴² = Zapalio sam mu cigaretu koju je držao među usnama.

»Aslında değişiklik isteyen sizsiniz.«⁴³ = Onaj koji u osnovi želi promjene jeste vi.

»Büsbütün değişmiş bir sesle sordu.«⁴⁴ = Upitao je potpuno izmijenjenim glasom.

U ovom slučaju particip na »miş« poistovećen je sa pridjevom u kome je akumulirana radnja u vidu rezultata. Ova rečenica se zato i ne mora shvatiti potpuno kao odnosna, tj. ona je odnosna utoliko što i svaki pridjev sa svojom imenicom predstavlja istovremeno i jednu odnosnu rečenicu.

Kako vidimo iz ovih primjera, ni u odnosnim rečenicama N. Džumalija ne vidi se ništa novo u stvaralačkom smislu. Stvaralaštvo u jeziku, onako kako smo ga prihvatili i ranije definisali, može se i u odnosnoj rečenici očitovati samo u rasporedu jedinica, a ne u zamjeni ili uvođenju nekih novih jedinica (gramatičkih oblika). Kao tendencija u turskom jeziku, kad je riječ o odnosnoj rečenici, ne bi se mogla smatrati ni rečenica izražena pomoću elementa »ki« koji ima ulogu naše odnosne zamjenice »koji«. Takve rečenice se rijetko susreću u djelu N. Džumalija.

Ilustracije radi, navešćemo još jednu odnosnu rečenicu iz djela N. Džumalija, u kojoj se kao jedina novost i nešto stvaralačko uočava neuobičajen red sintaktičkih jedinica:

»Her seni seviyorum deyişinde, Nihal'in 'Hanimelleri açmış' diyen sesini duydum kulağımın dibinde.«⁴⁵ = Kad god bi rekla ono

⁴¹ Ibid., str. 16.

⁴² N. Cumali, *Yalnız kadın*, str.

⁴³ Ibid., str. 8.

⁴⁴ Ibid., str. 10.

⁴⁵ Ibid., str. 17.

»volim te«, u dubini svog uha ja bih čuo Nihalin glas kako kaže »procvjetale su loncera caprifolium«.

Proparticip u rečenici R. N. Gintekina ima ulogu da izrazi izričnu rečenicu:

»Elimden kurtulmıyacağıını anlamıştı.«⁴⁶ = Shvatio je da se neće moći izbaviti iz mojih ruku.

»Büzüldüğü köşede titrediğini hissederek paltomu vermek istedim.«⁴⁷ = Osjećajući da drhti u uglu u kom se skupio, želio sam da mu dam svoj kaput.

Takvu upotrebu ima proparticip i u rečenici N. Džumalija:

»Göz kapaklarını kırpmadan yüzüme bakmadığını gördüm.«⁴⁸ = Vidio sam da mi ne može pogledati u lice a da ne trepne očnim kopcima.

Međutim, i kod R. N. Gintekina i N. Džumalija najveći broj izričnih rečenica izražen je načinom koji podsjeća na indoevropski: podređeni dio dolazi iza glavnog, a povezani su elementom »ki«, koji ima funkciju našeg veznika »da«. Izrične rečenice izražavaju se redovno ovim načinom onda kad je u njima zastupljen glagol opšteg izricanja »bilmek« i »zannetmek«:

»Zannediyorum ki bu (M) adası saadetini bir parça yol uğrağı bir yer olmamasına borçlu.«⁴⁹ = Mislim da otok M. duguje svoju sreću tome što to nije prolazno mjesto.

»Biliyorum, şöyle eli ekmek tutup da, eve istediği saatte girip istediği saatte çıkacağı günlerin gelmesine can atıyor.«⁵¹ = Znam, sjed na ostrvu M.

Iza glagola »bilmek«, koji ima karakter glagola opšteg izricanja, ponekad ne mora doći elemenat »ki«. Umjesto »ki«, u takvoj izričnoj rečenici koja počinje glagolom »bilmek« može doći zarez, u ovom slučaju važno sintaktičko sredstvo koji rastavlja glavni od podređenog dijela zavisno-složene rečenice. Ovakve rečenice susrećemo u djelu N. Džumalija:

»Biliyorum şöyle eli ekmek tutup da, eve istediği saatte girip istediği saatte çıkacağı günlerin gelmesine can atıyor.«⁵¹ = Znam, on čezne za tim da dođu dani kad će uzeti hljeb u ruke i moći ulaziti i izlaziti iz kuće ikad mu se prohtije.

S obzirom na to da u ovoj zavisno-složenoj rečenici nije upotrijebljen veznik, nego zarez, ovdje bi se moglo govoriti o dvije nezavisne rečenice. Izražena tradicionalnim načinom ova rečenica glasila bi ovako: »Şöyle eli ekmek tutup da, eve istediği saatte girip istediği saatte çıkacağı günlerin gelmesine can attığını biliyorum.«

Iza glagola »bilmek«, kojim počinje izrična rečenica, u savremenom turskom jeziku, ne mora doći čak ni veznik, ni zarez:

⁴⁶ Güntekin, str. 17.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ N. Cumali, str. 34.

⁴⁹ Güntekin, str. 9.

⁵⁰ Ibid., str. 26.

⁵¹ Cumali, str. 151.

»Bilirim orada da oyalanamıyacaksın.«⁵² (Orada da oyalanamıyacığını bilirim/bilirim ki orada da oyalanamıyacaksın.)

U djelu R. N. Güntekina i N. Džumalija susreće se niz izričnih rečenica izraženih na indoevropski način, iako u njima nije upotrijebljen glagol »bilmek« ili »zannetmek«:

»Göreceksin ki bu hevesin çabuk geçecek.«⁵³ = Vidjećeš da će tvoja žudnja brzo proći. (Bu hevesinin çabuk geçeceğini göreceksin.)

»Fakat ne çare ki iş işten geçmiş bulunacak.«⁵⁴ — Ali šteta što će svi poslovi proći.

»Sesinden anladım ki, seviyorum derken düşündüğü ben değildim.«⁵⁵ = Po njenom glasu sam znao da, kad kaže »volim«, nije mislila na mene.

Ono što je tipično i najinteresantnije za rečenicu (sintaksu) N. Džumalija jeste njegovo nastojanje da izbjegne tradicionalan način pravljenja, bilo prostih, bilo složenih rečenica. On to postiže, prije svega, mijenjanjem mjesta rečeničnih jedinica, ili, pak, izbjegavajući participske forme, kao što je slučaj u sljedećoj rečenici koja je data na način koji ne odgovara strogim pravilima turske sintakse:

»Kimdir bilmiyorum, dedim.«⁵⁶ = Ne znam ko je to, rekao sam.

Izražena na uobičajen način, ova rečenica bi glasila:

»Onun kim olduğunu bilmiyorum, dedim«; ili čak i ovako: »Onun kim olduğunu bilmediğimi söyledim.«

Infinitiv, kod oba ova pisca, ima svoju uobičajenu funkciju da izražava, u poređenom dijelu rečenice, radnju uopštenog karaktera koja nije konkretna, nego je u sferi mogućnosti:

»Rahatsız etmek istemem.«⁵⁷ = Ne želim da uznemiravam.

»Seni o duruma düşmüş görmek istemem.«⁵⁸ = Ne želim da te vidim da si pao u ovakvu situaciju.

U sljedećoj rečenici se vidi da je mjesto participske forme, u izričnoj rečenici, došao optativ:

»Meselâ bu gece, dışarda yemek yiyelim dediniz« (Meselâ dışarda yemek yiyeceğimizi söylediniz).⁵⁹ = Na primjer, rekli ste da ćemo večeras večerati negdje vani.

Ova rečenica mogla je biti izražena na ovaj način zahvaljujući funkciji glagola »demek«, koji je izgubio ulogu dvostruko-prelaznog glagola, i danas se ponaša kao glagol pukog izricanja.

»Düşünmek istemiyorum.«⁶⁰ — Ne želim da razmišljam.

⁵² Ibid., str. 162.

⁵³ Güntekin, str. 26.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Cumali, str. 10.

⁵⁶ Cumali, str. 11.

⁵⁷ Güntekin, str. 17.

⁵⁸ Cumali, str. 11.

⁵⁹ Ibid., str. 8.

⁶⁰ Cumali, str. 11.

Kod Gintekina je inače manji broj zavisno-složenih rečenica, izuzev izrične, koje su izražene na indoevropski način. Ipak se, tu i tamo, može naći poneka tako izražena rečenica kao što je, npr., sljedeća namjerna rečenica koja je umjesto infinitivom i postpozicijom »için« izražena optativom:

«Gel seninle burada bir nasuh tövbesi edelim, dedim.»⁶¹ = Dođi da se ovdje čvrsto pokajemo, rekao sam. (Seninle bir nasuh tövbesi etmemiz için gel.)

Ono što rečenici N. Džumalija daje moderan i tipično turski prizvuk, pored leksike, koja je mahom turskog porijekla, i nekonvencionalnog rasporeda rečeničnih jedinica, jeste proširenje sintaktičkih funkcija izvjesnih morfoloških oblika, što je inače trend današnjeg standardnog turskog jezika. Umjesto participija i gerundiva, recimo, Džumali u izvjesnim rečenicama koristi neke druge imenske forme.

U sljedećoj rečenici je umjesto forme na »dikçe« upotrijebljena glagolska imenica na »iş«:

»Her seni seviyorum deyişinde, Nihalin (...) sesini duy-dum...«⁶² = Kad god bi rekla ono »volim te«, čuo bih Nihalin glas...

Ovaj oblik (glagolsku imenicu na »iş«) susrećemo u njegovom djelu i u negativnom obliku:

»Orali görünmeyişine canım sıkıldı.«⁶³

Umjesto gerundivne forme »meden/madan« vidimo u sljedećoj rečenici upotrebu neodređenog participija prezenta:

»O kadar gençsiniz ki, ölsem üç aya varmaz başka bir kadına benim kadar âşık olursunuz.«⁶⁴ = Toliko ste mladi da biste se zaljubili isto kao u mene, ako umrem, u neku drugu ženu a da ne prođe ni tri mjeseca.

Umjesto gerundivnih, ili nekih drugih imenskih formi, N. Džumali izražava zavisno-složene rečenice često načinom koji podsjeća na indoevropski, stavljajući glavni dio ispred podređenog i vezujući ih elementom »ki«:

»Kaç bahar geçmişti ki aşksızdım.«⁶⁵ = Koliko je prošlo proljeća od kako sam bez ljubavi/a da sam bez ljubavi.

(Prema klasičnoj podjeli, ova rečenica bi odgovarala onom tipu koji stoji između vremenske i modalne rečenice izražene pomoću gerundiva »meden/madan«.)

Element »ki« u turskom jeziku nema samo značenje veznika. On služi kao dvotačka, komentar iza kojeg slijedi čitav jedan iskaz; on može da dođe i u kombinaciji sa dvotačkom, tj. ispred dvotačke, odvajajući upravni od neupravnog govora:

»Kendi kendime diyordum ki: »Meryem ana...«⁶⁶

⁶¹ Guntekin, str. 35.

⁶² Cumali, str. 17.

⁶³ Ibid., str. 9.

⁶⁴ Cumali, str. 9.

⁶⁵ Ibid., str. 15.

⁶⁶ Guntekin, str. 36.

»Sevdiklerimiz vardır ki ayrı bulduğumuz zamanlarda sık sık düşünürüz.«⁶⁷ = Postoje ljudi koje toliko volimo da često mišlimo jedno na drugo kad smo razdvojeni.

U današnjoj turskoj rečenici zarez nije samo ekspresivno-stilističko, nego i važno sintaktičko sredstvo u nezavisno i zavisno-složenim rečenicama. Od upotrebe zareza često zavisi i semantika iskaza. Zarez može, u zavisno-složenim rečenicama, doći umjesto zavisnih veznika, a u nezavisno-složenim rečenicama umjesto veznika »ve«, »veya« (i, a, ali, ili). Zarez, koji rastavlja pozitivnu od negativne rečenice, ima funkciju našeg veznika »nego«: Ben evde kalmadım, buraya geldim. = Nisam ostao kod kuće, nego sam došao ovdje.

R. N. Gintekin se takođe često služi zarezom u zavisno-složenim rečenicama, tamo gdje proparticipskom formom npr. može izraziti podređenu rečenicu. Naime, pomoću zareza se mogu, umjesto jedne zavisno-složene rečenice, napraviti dvije nezavisne rečenice:

»İnkâr etmeyiniz, öyledir.«⁶⁸ (Öyle olduğundan, inkâr etmeyiniz.) = Ne poričite, to je tako.

Zarez redovno dolazi ispred glagola »demek« kad je završen upravni govor:

Keyifler iyidir inşallah bey, dedi.«⁶⁹ = Akobogda, gospodine, raspoloženje je dobro.

Kao što je već rečeno, zarez dolazi često umjesto sastavnih i rastavnih veznika u nezavisno-složenim rečenicama. Ti veznici su preuzeti iz istočnih jezika, s obzirom na to da u turskom jeziku nema veznika. Takav je, npr., veznik »ve«, arapskog porijekla, a danas ga može, ponekad, zamijeniti turski veznik »ile«, ali ne u povezivanju rečenica, nego samo leksičkih jedinica ili sintagmi:

»Bahçe ile sokak arasında bir küçük kapı vardı...«⁷⁰ = Između bašte i ulice bila su jedna mala vrata...

Zarez, koji dođe iza neke adverbijalne oznake, može da znači objašnjenje onog što je prethodno kazano, ili naš izraz »odnosno« »to jest«:

»Ertesi gün, ikindiye doğru onları kendi arabasıyla almağa geleceğini söyledi.«⁷¹ = Rekao je da će doći po njih vlastitim kolima sutradan, pred podne.

»Sonra, yine bir gün, hiç bir sebep yokken üzerime garip bir uyusukluk çökerdi.«⁷² = Zatim, istog dana, iako bez razloga, svladala me je neka čudna obamrlost.

Zarez dođe često iza subjekta iza koga slijedi neka leksema ili sintagma koja ga objašnjava:

⁶⁷ Ibid., str. 15.

⁶⁸ Gintekin, str. 12.

⁶⁹ Ibid., str. 3.

⁷⁰ Gintekin, str. 36.

⁷¹ Ibid., str. 12.

⁷² Ibid., str. 19.

»Bu, Nazmi bey isminde bir yerlidir.«⁷³ = Ovo je jedan mještaniin po imenu Nazmi bey.

»... O, bir çocuk gibi utanmağa, yalvarmağa devam ederek.«⁷⁴ = On, poput djeteta, nastavljaajući da se stidi i preklinje :...

Zarez može doći iza neke lekseme, sintagme ili čak i rečenice koji su došli naprijed, a po aglutinativnoj prirodi turskog jezika trebalo bi da dođu na kraj iskaza; odnosno uloga zarezova u ovom slučaju poistovećuje se sa ulogom dvotačke, ili komentara: »Biliyorum, şöyle eli ekmeğ tutup da, eve istediği saatte girip istediği saatte çıkacağı günlerin gelmesine can atıyor.«⁷⁵

I kod N. Džumalija zarez se javlja kao veoma važno stilsko sredstvo. On zarezom razdvaja nezavisne rečenice jedne od drugih, ali i u zavisno-složeniim rečenicama podređeni dio od glavnog, naročito onda kad glavni dio dođe ispred podređenog. U tom slučaju zarez može da dođe u kombinaciji sa veznikom »ki« (iza veznika »ki«). Već ranije je citirana rečenica: »O kadar gençsiniz ki, ölsem...«⁷⁶

I kod N. Džumalija susrećemo rečenice, nezavisne rečenice, koje su odvojene zarezom, a koje, u stvari, predstavljaju obično jednu zavisno-složenu rečenicu:

»Merak ederler, gecikmiyelim...«⁷⁷ = Brinu se, nemojmo kasniti. (Nemojmo kasniti, jer se brinu.)

Ova rečenica predstavljala bi, u stvari, jednu uzročnu rečenicu.

Ranije smo, takođe, naveli rečenicu: »Üşüyorum, niye getirdiniz beni buraya.«⁷⁸

ZAKLJUČAK

Za standardizaciju turskog jezika, modernizaciju izraza i jezičko normiranje u turskom jeziku presudnu ulogu odigrala je reforma jezika u Turskoj i pojava Atatürka. Jedna od osnovnih ideja reforme bila je purifikacija leksike, odnosno izbacivanje arapskih i perzijskih izraza iz turskog jezika. Oslanjajući se inače na Zapad u modernizaciji društva, pa i jezika, Turci su, s druge strane, dozvoljavali slobodan upliv leksike sa Zapada, mahom francuske leksike; kalkirani su, takođe, mnogi izrazi iz zapadnih jezika, jer su verovali da zapadni jezici ne mogu naškoditi u tolikoj mjeri sistemu turskog jezika u kolikoj mjeri je to činio arapski i perzijski jezik.

Pitanje koje danas najviše zaokuplja lingviste Turske i dalje jeste purifikacija leksike. U prvi mah se čini da je to čisto formalističko pitanje; međutim, pitanje purifikacije i izbacivanje strane leksike postaje šire teorijsko pitanje ako se ima u vidu da se sa izba-

⁷³ Ibid., str. 11.

⁷⁴ Güntelkin, str. 11.

⁷⁵ N. Cumali, str. 151.

⁷⁶ Ibid., str. 9.

⁷⁷ Ibid., str. 25.

⁷⁸ N. Cumali, str. 9.

civanjem strane leksike iz jezika izbacuju i morfološki oblici koji su s leksikom prešli u jezik, kao i sintagme s njima, poredak jedinica u sintagmi, pa i rečeničnih jedinica.

Jezičkom analizom djela dva turska pisca — Rešata Nurija Gintekina i Nedžatija Džumalija, koji pripadaju različitim književnim generacijama, nastojalo se ukazati na to kako se turski jezik, uprkos kratkom vremenskom periodu, brzo mijenja i razvija, kao i to u kom pravcu idu jezičke tendencije i modernizacija izraza.

U sintaksi turskog jezika, naročito u posljednje vrijeme, osjeća se nagli razvoj. Uočava se slobodniji način izražavanja, poredak rečeničnih jedinica nije više tako strogo fiksiran kao što je bio u nešto ranijoj jezičkoj epohi. Kod R. N. Gintekina, pisca koji pripada starijoj generaciji, susrećemo rečenicu datu na tradicionalan način koji potpuno odgovara aglutinativnoj prirodi turskog jezika. Sve ono što je podređeno određenim sintaktičkim jedinicama dolazi neposredno ispred jedinica kojima je podređeno; u zavisno-složenoj rečenici podređeni dio dolazi uvijek ispred glavnog dijela rečenice. U stvaralačkom pogledu kod N. Džumalija se osjeća donekle napuštanje tog tradicionalnog načina sintaktičkog izražavanja: mijenjanje mjesta rečeničnih jedinica na taj način što se ipak ne remeti sistem jezika. Podređeni dio rečenice često dolazi iza glavnog dijela, što se suprotstavlja osnovnim zakonima aglutinacije. Ova dva rečenična dijela najčešće su odvojena zarezom koji je u modernizaciji turskog jezika odigrao važnu, ne samo stilsku, nego i sintaktičku ulogu. Zarez može, prije svega, izmijeniti neki veznik, zatim gerundivne forme (ger. »ip«, npr.), takođe dolazi u zavisno-složenim rečenicama iza glavnog dijela kad glavni dio dođe ispred podređenog dijela rečenice. Zarezom se takođe odvajaju dvije nezavisne rečenice koje obično predstavljaju suštinski jednu zavisno-složenu rečenicu.

R é s u m é

LES TENDANCES DANS LA LANGUE TURQUE CONTEMPORAINE

Pour la standardisation de la langue turque, la modernisation de son expression et sa normalisation l'apparition d'Ataturk et la réforme de la langue turque ont joué un rôle décisif.

Une des idées principales de la réforme était de purifier le lexique, c'est-à-dire d'éliminer les termes arabes et persans de la langue turque. D'autre part, les Turcs ne luttaient nullement contre le lexique occidental, surtout français, et s'appuyaient, d'ailleurs, sur l'Occident quant à la modernisation de la société, sinon de la langue. Beaucoup d'expressions des langues occidentales ne sont que de simples calques, parce que les Turcs croyaient que ces

langues ne pouvaient pas nuire au système de leur propre langue comme les langues arabe et persane le faisaient.

Même aujourd'hui, la question qui occupe le plus les linguistes turcs est celle de la purification lexicale. Ce n'est pas une question formaliste, mais une vaste question théorique. On doit toujours avoir en vue qu'en rejetant le lexique étranger, on élimine aussi les formes morphologiques, les syntagmes et l'ordre des mots dans les syntagmes, même l'ordre des mots dans la proposition complète.

L'analyse linguistique de deux écrivains, appartenant à des générations littéraires différentes, montre que la langue turque, même dans ce court intervalle, change et progresse très vite, de même, la direction des tendances linguistiques et la modernisation de l'expression.

Dans la syntaxe de la langue turque, surtout le derniers temps, on peut remarquer une progression rapide; une forme d'expression plus libre et un ordre des mots qui n'est pas aussi figé qu'à l'époque précédente.

Chez R. N. Güntekin, écrivain qui appartient à une génération plus ancienne, nous pouvons remarquer des phrases composées d'une façon traditionnelle et cela correspond complètement à la nature agglutinative de la langue turque.

D'autre part, dans l'oeuvre de N. Cumali on remarque un certain abandon de cette forme traditionnelle de l'expression: changement dans l'ordre des mots sans déranger, pourtant, le système de la langue. La partie subordonnée de la phrase se trouve souvent après la partie principale, forme qui s'oppose à la règle fondamentale de l'agglutination. Ces deux parties sont, le plus souvent, séparées par une virgule qui joue un rôle important dans la modernisation de la langue turque, pas seulement sur le plan stylistique, mais aussi syntaxique. La virgule peut, d'abord, remplacer une conjonction, ensuite les formes gérondif. Les deux propositions indépendantes qui représentent essentiellement une proposition subordonnée, sont séparées par une virgule.